

TÖRTÉNETI RÉGIÓ KÉT FÖLDRAJZI TÉRBEN (DÉLVIDÉK: KÁRPÁT-MEDENCE ÉS/VAGY BALKÁN)

DR. CSÜLLÖG GÁBOR PhD
ELTE TTK FFI Környezet- és Tájföldrajz Tanszék

Abstract

Historical region in two geographical areas

The Carpathian region and the Balkans are the determining great areas of Europe, and both regions have been a contact and mixing region of ethnic, cultural and economic influences for thousands of years. The historical spatial structures of the Hungarian statehood was unified and complex, because the Hungarian Kingdom had developed function-spaces including defensive and impact spaces both inside and outside the country in the Middle Ages. The historical spatial structure of the Balkans was unified when the empires were strong (Byzantine, and Ottoman Empires) and divided among small states with frequent conflicts due to weakening of the empires. For the southern part of Hungary for a long time belonged to Carpathian region and for shorter periods to Balkans represented both Carpathian and Balkan processes.

Bevezetés

A két szomszédos térség meghatározó természetföldrajzi egysége Európának: a Kárpát-medence közép-európai helyzetű nagymedence Kelet- és Nyugat-Európa között, míg a Balkán Európában peremi helyzetű félsziget Közép-, Dél- és Kelet-Európa, valamint Ázsia között. Környezeti adottságaik különbözősége és eltérő eurázsiai áramlási helyzetük következtében a kontinens történeti folyamataiban önálló, társadalmi terekre különültek el, eltérő jellegű történeti térszerkezettel és állami tér fejlődéssel.¹ Egymásra hatásuk változó mértékben és mélységben alakította a másik térség folyamatait. Érintkezési vonaluk történeti határvonal, amely az utóbbi évezredben sajátos módon, vagy a magyar államiség határain belül, vagy pedig azon kívül hol, mint ütköző, hol, mint illeszkedési zóna jelentkezett. A folyamatos hatótéri érintkezés ilyen állapotváltozásának elsősorban a történeti térszerkezetben megnyilvánuló földrajzi, történeti és politikai okai voltak. A 10. században még sok közös vonás volt jellemző: a szláv, bolgár, magyar népesség migrációja, a keresztény vallás uralkodóvá válása, a helyi morva, magyar, bolgár, horvát államok szerveződése, külső birodalmi (Bizánc, Német-Római Birodalom) hatások jelentkezése. A két térség állami térszerveződése a 11. század után eltérő irányt vett a Magyar Királyság teljes kárpát-medencei kiépülésével és az európai jogrendbe való beépülésével, valamint a birodalmi hatásoktól történő függetlenségével. Ezzel a magyar állami tér hosszú évszázadokra szilárdodott, míg a Balkánon a szervezett állami tér visszaszorult, a bizánci uralom részekre esett. A bizánci hatás gyengülésével a változó erősséggel képződő helyi állami terek – a bolgárok néhány évtizedes sikerét kivéve – nem tudták felülmúlni a földrajzi osztottságot.

A két térség ellentétes felépítésű történeti térszerkezete nem különült el élesen egymástól. Az egységes, bár kiterjedésében és irányító struktúrájában változó kárpát-medencei és a szétagolt mozaikos nyugat-balkáni térszerkezet etnikai, gazdasági és áramlási folyama-

taiban általában illeszkedett egymáshoz, vallási, kulturális és politikai folyamataiban, állami tereiben viszont gyakoribbak voltak az ütközések, amelyek elsősorban a birodalmi terek gyengülésekor erősödtek fel. Ez az érintkezés a magyar Délvidék részben változó régióiban nyilvánult meg, ahol az átfedő áramlások következtében egymásba fonódó etnikai terek folyamatos kapcsolatot adtak az ütköző állami terek időszakában is.²

1. A Kárpát-medence történeti térszerkezete

Az egységes állami térré szerveződő Kárpát-medence földrajzi felépítésének meghatározó összetevői a medencehelyzetnek megfelelően elrendeződő peremhegységek, köztes választóhegységek és a belső medencék, amelyekhez szabályos, döntően a Duna vízgyűjtőjéhez tartozó centrális helyzetű és sűrű folyóhálózat kapcsolódik. A medencei tagolódás következtében a befelé irányuló domborzati és vízjárási érintkezési peremek váltak a társadalom térbeli aktivitásának meghatározó színtereivé, ezért nem a térbeli elhatárolódás, hanem a kapcsolódás lett a domináns szervező folyamat.

A tájhasználat eltérő módja és mértéke következtében erőteljes megtelepedési különbségek alakultak ki. A hegylábi felszíneken és a magasabb hordalékkúpok ármentes térszínein kialakuló földműveléshez kötődően a belső domborzatperem völgykapuiban többfunkciójú – közigazgatási, egyházi, kereskedelmi, kézműves – központok jöttek létre. Vonzásterükben nagyobb számú népesség koncentrált és sűrű településhálózat jött létre, így az erőforrások hasznosítása is erőteljes és folyamatosan bővülő volt, ez pedig kihatott a térbeli kapcsolatok és áramlások növekedésére. A népesség térbeliségében a rögzülés volt a meghatározó, a kötött belső népesség migrációja csak gazdasági okokból erősödött fel bizonyos korszakokban. A Balkán térszervező belső és erős átáramló migrációjával szemben a Kárpát-medencét – a kiegészítő szerepet játszó – befogadó áramlási folyamat jellemezte, a politikai okból befogadott kunokon kívül elsősorban a külső népesség meghatározott funkciójú (bányászat, kézművesség) letelepítése társult.³

A nagy belső hegységperemeken és az azokba benyúló szélesebb, alacsony helyzetű völgyekben és félmedencékben, illetve a hozzájuk kapcsolódó ármentes síksági felszíneken található nagy népsűrűségű térségek és az azokat egymással összekötő erős téráramlási zónák a rajtuk lévő központokkal Magyarország társadalmi és gazdasági súlypontjainak, centrumtérségeinek tekinthetők. A korai időszakban kevésbé összefüggőek voltak, de a 15. századra, az északi és keleti belső hegységperemen lévő központok mentén már nagyobb kiterjedésű és a korábnál összefüggőbb centrumtérségek szerveződtek. Legjelentősebb kiterjedésük a középkorban Mátyás korában mutatható ki, összefüggésben a népesség- és a gazdasági növekedés mértékével, valamint az központi hatalom erőteljesebb területi kiépítésével. A ritkábban lakott és gyengébb téráramlású térségek, periféria jelleget mutattak, ezek egyrészt a medence belsejében az árterek és az általuk közbezárt ármentes térszínek (a centrum térségek előterei) voltak, ahol központok csak kis számban, főleg a folyók átkelőinél jöttek létre. A nagy kiterjedésű zártabb hegyvidékeken (a centrum térségek hátterein) a ritkább népesség csak az alacsonyabb völgyekben koncentrált, a kevés központ pedig a köztes medencékben, átjárókban jött létre.

1.1. A középkori magyar állam regionális tagolódása – funkcionális terei

A centrum- és periféria-térségeknek a belső domborzati medenceperemeken kialakuló térszerkezeti (és áramlási) vonalakra való felfűződése alakította ki azt az Európában egyedi nagymedencei térszerkezetet. Az állami teret az áramlási vonalakon kialakult közpon-

tok vonzásterei által megjelenített régiók térkapcsolati rendszere alkotta, amelynek a köz-igazgatási, jogi rendszerben való leképezése több szintű volt. Alapját a vármegye rendszer (amely kezdetektől a központok vonzásterére épült) és azt kiegészítő kiváltságolt területek – jász, kun, székely és szász területek, szabad királyi városok – képezték. Ezekből szerveződtek a gazdasági és politikai viszonyoktól függő formákban és időtartamokban a regionális térkapcsolatokat sokszor konkrétan megjelenítő funkcióterek: dukátusok, pénzügyi kamarák, tartományúri területek és a 15. század után a főkapitányságok, még később a kerületek. A következő, az állami hatótéri struktúrákhoz igazodóan a tartományok szintje volt, a belső politikai struktúrához igazodó Erdély és Szlavónia, illetve az adriai hatótérhez kapcsoló Horvátország.⁴ Ez utóbbi kettő a balkáni folyamatok kapcsán egybefonódott és szorosan kötődött az állami térhez. A tartományok keleti és déli elhelyezkedése mutatja, hogy a keleti, és déli irányból érkező hatásfolyamatok egyre jobban eltértek a magyar állam közép-Európába illeszkedő rendszeréből, ezért ezek kezelésére főleg délen, a Balkán irányába jött létre egy újabb szint, az ütközőterek különböző formákban kialakított rendszere. Ezek belső zónája hol illeszkedett a vármegyei, tartományi rendszerbe, hol pedig elkülönült tőle (határőrvidékek). Külső zónája pedig különállóan szervezett katonai – bántói rendszer volt. A magyar állam déli térségének összetettsége, belső regionális kapcsolatrendszere és erőteljesen a balkáni folyamatokhoz kötődése hozta a Délvidék történeti téregységi elkülönülését. A későbbiekben a Délvidék megnevezés alatt alapvetően a Kárpát-medence déli, nyugat-balkáni határ menti térségét értjük az egész történeti korszakra vonatkozóan és nem a trianoni diktátum után csak a Bácska–Bánát térségére használt Délvidék értelemben használjuk.⁵

1.2. A Délvidék funkcionális szerepe

A történeti folyamatok alapján két eltérő jellegű és felépítésű térkapcsolati rendszer jelenik meg a Nyugat-Balkánnal határosan. A nyugati rész a Dráva–Száva-köz: Szerémség és Szlavónia, illetve a Száván túli Horvátországi területek, tágabb értelemben a boszniai bántóságok hatóterei. Itt továbbéltek a romanizációs hatások és erőteljesek voltak a helyi, főleg szláv szerveződések, amelyek keveredtek a dél-balkáni és az észak-itáliai közvetett áramlásokkal, az áramlások gyengébbek voltak a térszerkezet stabilabb, lassan változó jellegét mutatott. Kiépítettségét elsősorban a folyamatosan terjeszkedő és mélyülő magyar hatalmi struktúra és a helyi szerveződések viszonya határozta meg. A keleti rész Bács, Bodrog, Torontál, Keve, Krassó és Temes területe a Dunához szerveződött és a közvetlen dél-balkáni hatásirányok belépő területe volt, inkább bizánci és bolgár, mint római strukturális előzményekkel. Gyorsan betagozódott (dukátus, megyék szervezése) a magyar hatalmi struktúrába a Dunához kapcsolódó védelmi és közvetítő funkciókkal, komoly erősítési zónával. Erőteljes balkáni kitettsége pedig a Morava (a fő balkáni áramlási zóna) irányából közvetlen népesség migrációs és szerkezeti kitettséget eredményezett, amely szoros összefüggésben volt a Balkán történeti térszerkezetének sajátosságaival.

2. A Balkán történeti térszerkezete

A két térség történeti térszerkezete közötti jelentős különbséget a Balkán félsziget jellegből adódóan a tengerpartok súlya és azok különböző tengerekhez kapcsolódó mediterrán áramlási helyzete adja. Az Adriai- és Jón-tenger a nyugati medencéhez és Európához, míg az Égei- és a Fekete-tenger a keleti-medencéhez és Ázsiához kapcsolja. Ugyanakkor a

tengeren érkező hatások és áramlások nem érvényesültek erőteljesen a balkáni, főleg a nyugat-balkáni szárazföld belsejében, mivel a magashegységek elzárták a nyugat és dél felől érkező hatások jó részét. A Mediterránium folyamataihoz kapcsolódó tengerparti sávot széles magashegységi zóna követi nyugaton és délen, míg dél-keleten és keleten a tengerpart és a hegységek között a tengerbe ömlő folyók síkságai félmedencéi találhatók. Északon pedig a Száva és a Duna kisebb nagyobb síkságai, valamint a beömlő, délről érkező mellékfolyók völgyei, medencéi tagolják a belső hegységi zónát. Ez a sajátos földrajzi kép meghatározója volt a történeti megtelepedés és a térhasználat különbségeinek.

A nagyobb medencék, a szélesebb folyóvölgyek és a folyóvölgyi síkságok, valamint a tengerparti félmedencék sűrűbben lakottak voltak, itt magas volt a környezet eltartóképesége. Ezzel szemben a tagolt tengerpartokon és a hegyvidékeken kisebb volt a népsűrűség, de koncentrált a megtelepedés, amely elsősorban a belső folyóvölgyekre és kismedencékre irányult, de ezeken az előbbiekhöz képest jóval alacsonyabb volt a környezet eltartóképesége. Ennek következtében a térség egészét (váltakozó megjelenésben) ellentétes térállapot jellemezte: zárt hegységi hátterek és kinyíló, a nagyobb folyókhoz, valamint a tengerpartokhoz kötődő áramlási zónák építették fel. A népesség területi kötődése is kettős volt. A zárt hegyvidéki háttereken erősen rögzült, míg az áramlási zónákon a rögzült állapot nem volt ilyen erősen kötött és folyamatosan jelen volt a migráns állapot is. A térség népességáramlását nem csak a belső migráció, hanem főleg a Duna és Kis-Ázsia közötti külső áramlások, hatások összekapcsolódása is jellemezte. A külső hatásirányok erőteljeségének és az áramlási vonalak elhelyezkedésének köszönhetően jelentős térségi hatású központok csak a peremeken alakultak ki: Szaloniki, Bizánc, Nándorfehérvár, Zágráb. Ez utóbbi három nem véletlenül volt egyszerre külső térségek, Kis-Ázsia és a Kárpát-medence fontos központja is. Mindez mutatja, hogy a fő áramlási, migrációs zóna két balkáni végpontja egyben komoly kapcsolódási zóna volt a külső térszerkezetekhez.

2.1. A Balkán történeti terei

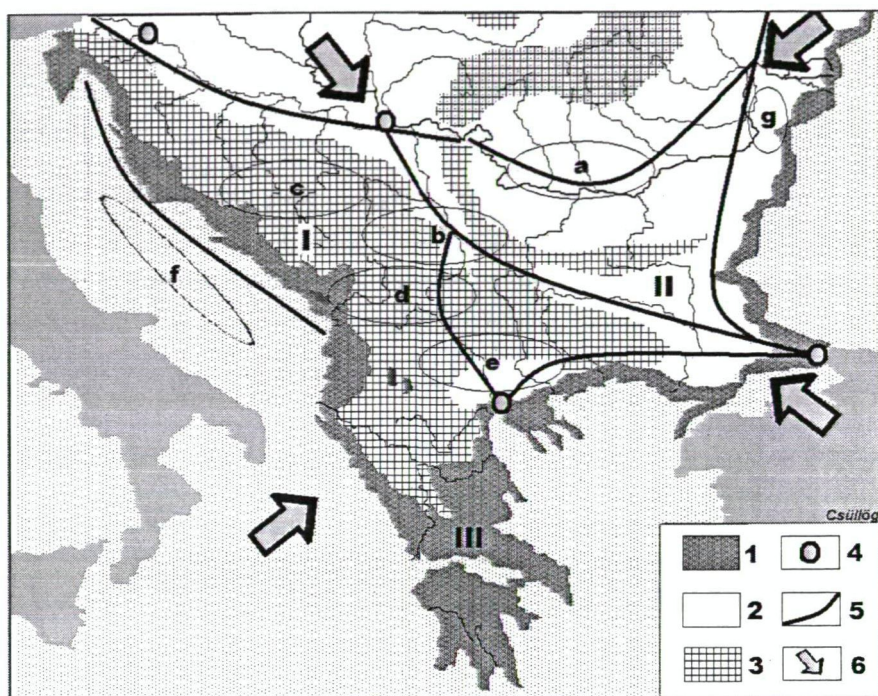
A fenti térszerkezeti összetevők – tengerpartok, zárt hátterek, nyitott áramlási terek, külső hatásirányok – eltérő arányban jelennek meg a Balkánon, ezért a társadalmak elrendeződése, a helyi állami terek kialakulása is különbözőképpen alakult.⁶ Ezek alapján három, részben elkülönülő, nagy történeti téregységet különböztethetünk meg: a Tengeri (Égei) – Balkánt, a Kelet-Balkánt és a Nyugat-Balkánt. Ez utóbbiban az összetevők a legszabályosabb formában rendeződnek el: nyugati és keleti peremén az áramlási zónák, az északi és déli peremeken az ütközőterek, a köztük lévő zárt háttér hegységeiben pedig erős népesség megkötő belső köztes folyóvölgyek és medencék. Északi peremén a Szávába ömlő mellékfolyók völgyei adták a kapcsolódási teret a Kárpát-medencéhez.

2.2. A Balkán ütközőterei

A Balkán társadalmi tere a földrajzi felépítés és a külső hatásoknak kitett köztes helyzete miatt a 12. századtól – a belső tömböt alkotó szláv nyelvi többség ellenére – osztottá vált. Mind a háttér rögzült népességében, mind az áramlási zónák sokszor kényszerűen migráns népességében erős volt az etnikaival összefonódó földrajzi identitás, amely sokkal meghatározóbbá vált, mint a nyelvi.⁷ Ez a folyamat az elkülönülő etnikai és a növekvő helyi állami terek közötti komoly ütközőtereket alakított ki. Az erős etnikai és egyben földrajzi identitású belső zárt terek és a külső hatásoktól, migrációtól folyamatosan érintett áramlási terek mozaikos – és jelentős belső feszültségű – szerkezetében csak a birodalmi,

elsősorban az oszmán birodalmi tér hozott egységet és együttműködést. Ennek gyengülésével törvényszerűen jelentek meg a szervezetben a helyi állami terek ütköző zónái.⁸ Ugyanakkor a Balkánt nem csak belső, hanem peremi ütközőterek is jellemezték, a 16. századtól elsősorban északon a Duna menti térségekhez kötődően. Az áramlási zónák migrációs kényszere sokszor eredményezett főleg a Kárpát-medence irányába történő népesség kiáramlást is.

1. ábra. A Balkán történeti térszerkezete és ütközőterei

Aktivitási terek: 1. Tengeri áramlási terek 2. Szárazföldi áramlási terek 3. Hegyvidéki zárt terek
4. peremi központok 5. Áramlási zónák, szerkezeti vonalak 6. Külső hatásirányok

Történeti terek: I. Nyugat-Balkán II. Kelet-Balkán III. Déli- (Égei) Balkán

Ütköző terek: a) dunai, b) áramlási, c) boszniai, d) koszovói, e) macedóniai, f) adriai, g) dobudzsai

3. A Délvidék mint közös hatótér

A két nagy társadalmi tér közötti helyzetében a Délvidéknek négy elkülöníthető korszaka volt. A 11–16. század között a kárpát-medencei folyamatok balkáni tereket kötöttek a térséghez. A Duna és Száva mellékfolyóinak völgyei a balkáni hegységek zárt, belső területeivel, kapcsolták össze a Kárpát-medencét, ezek észak felé tartó erővonalait vette fel a hegységek előtti aktív zónában az al-dunai térségtől Észak-Itáliáig a Duna és a Száva mentén futó és a 16. század közepéig a magyar állami térhez kötődő áramlási zóna. Lényegében ez a szerkezet és hatásrendszer készítette a Magyar Királyságot a folyamatos regionalizációra, vagyis a balkáni hegyvidéki háttérterületek ellenőrzésére, a bánsági struktúra kialakítására, ezzel a Nyugati-Balkán északi területének a kárpát-medencei Délvidékhez kapcsolására. A 16. században a Kárpát-medencében közel hatszáz év után újra érvényesültek a külső hatalmi centrumok területi folyamatai. Mindezek eredményeként Euró-

pában egyedi módon két eltérő struktúrájú, ázsiai és európai birodalom működőképes szerveződése fonódott egymásba.⁹ Ennek következtében az Oszmán Birodalmon belül a délvidéki térségek döntő része beépült a nyugat-balkáni térszerkezetbe, amely igen komoly gazdasági és etnikai átrendeződéssel járt. A 18. századtól a terület nagyjából ismét a kárpát-medencei térhez került, bár 1878-ig, főleg a katonai határőrvidékek által kifejezett, igen erős elválasztó, ütközőzóna szerepkörrel.¹⁰ Ennek a funkciónak és a korábbi korszakok etnikai kihatásainak köszönhetően azonban innentől sok vonásában jelentősen eltért az ország belső területeitől. A kiegyezés, utáni időszak jelentős változást hozott a nyugati és a keleti rész fejlődése között. Az előbbi, az elkülönülő horvát államba tagozódott és Bosznia okkupációja, majd anektálása következtében a nyugat-balkáni folyamatok meghatározó alakítója lett, míg a bácskai – bánági térség a modernizálódó Magyarország gazdasági térszerkezetének komoly urbanizációs¹¹ és agrárcentrumává¹² vált és teljes mértékben a közép-európai folyamatokhoz kötődött. 1920-tól azonban az európai politikai tér átrendezése mindkét térséget az új délszláv államhoz, azaz a balkáni térhez csatolta, de a korábbi korszakoktól eltérően élesen elhatárolt formában,¹³ amely jelentősen legyengítette a két térség évszázadokon keresztül erős és széleskörű egymásra hatását.

Jegyzetek

1. **Csüllög G.** (2008): Az európai áramlási terek hatása a Kárpát-medence területi tagolódásának történeti folyamatára. In: **Reményi P.–Szebenyi A.** (szerk.) A nagy terek politikai földrajza. PTE TTK Földrajzi Intézet KMBTK, Pécs, 2008. pp. 334–341.
2. **Nagy M.** (2006): A Délvidék mint geopolitikai puffer. In: Kókai S. (szerk.) A Délvidék történeti földrajza. Nyíregyháza, 2006. pp. 161–177.
3. **Csüllög G.** (2000): A középkori Magyarország térszerkezete. Földrajzi Közlemények 2000. 1–4. szám, pp. 109–130.
4. **Csüllög G.** (2007): A Tiszántúl a Kárpát-medence 10–17. századi regionális tagolódásában. Debreceni Egyetem Kossuth Egyetemi Kiadója, Debrecen, 2007 p. 147.
5. **Gulyás L.** (2006): A Délvidék fejlődésének főbb csomópontjai és tendenciái. In: **Kókai S.** (szerk.): A Délvidék történeti földrajza. Nyíregyháza. pp. 55–68.
6. **Kocsis, K.** (2007): Territory and Boundaries of States. In: Kocsis, K. (eds.): South Eastern Europe in Maps. Geographical Research Institute Hungarian Academy of Sciences Budapest, 2007. pp. 26–37.
7. **M. Császár Zs.** (2008): A magyar oktatás Balkán képe. In: **Reményi P.–Szebenyi A.** (szerk.) A Nagy terek politikai földrajza. PTE TTK Földrajzi Intézet KMBTK Pécs pp. 418–426.
8. **Papp N.** (2001): Törésvonalak Dél-Európában. PTE TTK Földrajzi Intézet KMBTK, Pécs, p. 183.
9. **Nagy M.** (2008): A török hódoltság mint földrajzi régió. In: Közép-európai Közlemények 2008/1. pp. 80–85.
10. **Suba J.** (2007): A magyar államtér elhatárolódásának kérdéséhez. In: Gulyás L. (szerk.): „Régiók a Kárpát-medencén innen és túl” Baja, 2007. pp. 439–443.
11. **Kókai S.** (2007): A Bánát demográfiai jellemzői és sajátosságai 1890-1990 között. In: A társadalmi-földrajz világai (szerk.: Kovács Cs.–Pál V.) Szeged, 2007. pp. 303–324.
12. **Kókai S.** (2008): A Bánát helye és szerepe a Kárpát-medence földrajzi munkamegosztásában a XX. század elején. In: Közép-Európai Közlemények (szerk.: Gulyás L.) Szeged, 2008. 1. sz. pp. 60–70.
13. **Gulyás L.** (2005): Két régió – Felvidék és Vajdaság sorsa az Osztrák–Magyar Monarchiától napjainkig. Hazai Térségfejlesztő Rt. Budapest, p. 285.